

КОРЕЛЯЦІЯ ОБРАЗУ ПРОРОКА В НОВЕЛІ М. КОЦЮБИНСЬКОГО «ВІН ІДЕ!»

У статті розглянуто новелу «Він іде!» М. Коцюбинського у контексті мотиву тестаментального пророцтва, характерного для української літератури початку ХХ ст. Аналізуються генеза образу пророкиці Естерки, його зв'язок з біблійними джерелами та тогочасною дійсністю, гендерні особливості профетизму. Приділяється увага коду віри та коду міжкультурної комунікації як провідних у тексті новели.

Ключові слова: архетип, людина-медіатор, національний міф, ритуал, імпресіонізм.

Початок ХХ ст. був ознаменований соціальними потрясіннями, які спонукали перегляд світоглядних цінностей, що, зокрема, продемонстрували українські письменники-модерністи. Debut de siècle з висоти нашого часу можна вважати окремим атмосферним феноменом, що відрізняється від більш осмисленого в літературознавстві феномені «fin de siècle». Кризова свідомість зумовила нову хвилю інтересу до передбачення, до пошуків месій, соціальних діагностиків, пророків. Посилення протестичних настроїв поступово змінювало фокус, у якому перебували біблійні персонажі. Архетипи пророків, виокремлені з контексту та інсталювані на потреби часу, зазнавали суттєвої реставрації й отримували перспективи нового життя в художній літературі debut de siècle.

Одним із лідерів шукань у прозі на ту пору став М. Коцюбинський, імпресіоністичний стиль якого злився з експресією переживань українського інтелігента, що став свідком наростання революційних настроїв. До теми пророцтва і передбачення в творчості М. Коцюбинського торкалися І. Бестюк, І. Дзюба, Ю. Кузнецов, Т. Саяпіна, Г. Сохань, І. Сюдюков та інші дослідники, які на засадах вчень християнства змальовували різні стежки шукання істини. Актуальність дослідження полягає в осягненні біблійного тексту крізь призму художнього слова, що є важливим завданням сучасного літературознавства. Завданням цієї статті є осмислення функції біблійного пророцтва, яке опосередковано проявляється в художньому світі М. Коцюбинського.

Філософи зараховують М. Коцюбинського до репрезентантів екзистенційно-романтичної філософії ідеї. Його наскрізні інтенції досить близькі до пророчого дискурсу, однак власне до теми пророцтва автор звертається вкрай рідко. Тим не менш окремі її елементи (образи, асоціації, пафос, тропи тощо) спорадично присутні в художньому мисленні письменника. Так, в оповіданні «В путях шайтана» (1899), написаному за кримськотатарськими мотивами, герой софта поетично оповідає вірянам про пророка Магомета. Автор підкреслює риторичну майстерність героя, його здатність вплинути на слухачів: «Тексти й пророцтва з Корану переплітались у бесіді, мов у штучній сітці, з казками люду й чарівним запиналом покривали минувшість» [4, 47]. В оповіданні «Лялечка» (1901), яке вважають важливою віхою зламу світоглядно-художньої еволюції М. Коцюбинського, архетипний пророк набирає іронічного підтексту, коли з ним зіставляється звичайний сільський священик. В очах жінки, яка, блукаючи в пошуках духовного опертя, стала його ревною апологеткою, високі ідеали розмиваються та відступають перед буденними цінностями. Для неї стають по-справжньому святковими вечори, коли священик читав у колі найближчих людей написані для недільної служби проповіді: «...ясні очі його метали іскри, а вібруючий голос, злегка гугнявий, викидав цілі стоси енергійних слів. З легким рум'янцем на щоках, з глибокою зморшкою поміж брів, Василь громив своїх парафіян, як старозавітний пророк» [4, 79]. Ефект іронічного досягається абсурдним синтезом атрибутивних синонімів у портреті персонажу: «легкого» (сфера ситого, вдоволеного від похвал близьких батюшки) та «глибокого» (сфера вдумливого страдника-пророка). Архетипний старозаповітний пророк у цьому контексті постає передусім гнівним майстром інвективи, спрямованої на адресу недалекого народу.

Замаскована естетика пророчого вислову ще виразніше проявляється у творах, що були живою реакцією письменника на революційні конфлікти. Мало не кожний із них можна розглядати за алгоритмом статті І. Сюдюкова «Новела М. Коцюбинського «Сміх» як художнє пророцтво». У ній автор виходить із загальновідомої тези: «Є досить давно помічена закономірність: твори справжнього високого мистецтва (мистецтва слова, зокрема) дають можливість прозріти майбутній шлях, що ним невдовзі просуватиметься сама Історія, прозріти її обличчя та таємничий задум...» [10, 8].

У ряді новел, що, окрім їхньої безперечної літературної цінності, заслуговують уваги і як художньо-рефлексивні документи доби, слід виокремити новелу «Він іде!» (1906). Історична основа новели «Він іде!» – криваві дні першої російської революції у Чернігові, що мали місце у жовтні 1906 року. Завершилися вони страшним єврейським погромом, атмосферу якого майстерно передає автор, відтворюючи весь жах революційного безумства. Джерелом для написання твору при-

служилося видання однієї з тогочасних газет «Київське слово», де у статті «Черніговські «бабки» та народна міліція» розповідалось про жакливі події міського погрому, які М. Коцюбинський змалював у своєму творі. Об'єктом студювання у новелі «Він іде!» переважно постає психологія натовпу, розбурханої маси. За сюжетом, жорстоке насилля над єврейською громадою передбачає спеціально запрошена сліпа віщунка Естерка, яка вже пережила подібну трагедію. Колись в Одесі, де був подібний погром, вона втратила дітей, за якими «виплакала очі». Пророчицю у тексті М. Коцюбинського зазвичай називають глашатаєм невмирущого народу, на долю якого випали страшні поневіряння. Слід наголосити на гендерному виборі автора, що робить пророцтво епіцентром нарративної стратегії твору. Здатність жінки до вгадування майбутнього неодноразово ставала об'єктом осмислення у численних наукових розвідках, що стосуються культурології, релігієзнавства, психології, літературознавства. Ю. Лотман слушно стверджував: «специфіка співвідношення характеру жінки і культурної доби полягає в тому, що, з одного боку, жінка з її «напруженою емоційністю» вбирає особливості свого часу і є «одним з найчутливіших барометрів суспільного життя», а з іншого «випереджає і діє інколи поза аутентичними тимчасовими межами, що зумовлене значною мірою зв'язками жінки з надісторичними якостями людини» [6, 46]. На нашу думку, має рацію дослідниця Т. Саяпіна, яка наголошує, що акцент на жіночому, материнському началі в образі пророчиці для письменника був принциповим [8, 11]. Питання про пророка-жінку на початку ХХ століття стає актуальним у світовому письменстві. Чимало авторів звернули увагу, що саме жінка здатна відчутти Божественне одкровення та передати його розуміння суспільству в час розгубленості, зумовлений історичними перипетіями. Показовою в цьому плані є драма Лесі Українки «Кассандра». Як зауважує С. Кочерга, з гендерного погляду актуальність образу Кассандри підсилюється тим, що вона репрезентує голос жінки, ігнорований у чоловічій цивілізації. Перевага жінки, що пророкує, полягає в тому, що вона бачить феномен правди інтуїтивно, її знання – «це не нагромадження раціонально пояснених фактів, відомостей, це проникнення в якусь езотеричну таїну» [1, 143].

Ім'я героїні М. Коцюбинського – Естерка (з давньоперсидської – зірка) вказує на генетичний зв'язок його персонажу з Біблією. Популярність імені зумовлена міфом про те, як єврейська дівчина, вийшовши заміж за перського царя, використовуючи своє становище, рятувала євреїв від продуманої програми їхнього знищення. У Біблію ввійшла Книга Естер, яка, поряд з Книгою Тора, стала однією з найвідоміших у Святому Письмі. Варто зазначити, що в Біблійних текстах жінку-пророчицю зустрічаємо рідко, проте чоловіки не отримали монополію на пророкування. Авторитетні віщунки залишили свій слід у різних релігіях. Однак християнство дискримінувало і репресувало жіночі прагнення до пророцтва. Табу на жіноче культуротворче слово ілюструє вислів апостола Павла: «А навчати жінці не дозволяю, ані панувати над чоловіком» [2, 1346]. У канонічній Біблії збереглися лише кілька імен жінок-пророчиць. Так, у Новому Заповіті визнання пророчиці отримала Анна, яка «досягла глибокої старости <...> не відходила від храму, постом і молитвою служачи день і ніч» [2, 1149]; у Старому Заповіті згадується пророчиця Двора (Юдиф 16:23), що теж була людиною поважного віку.

Естерка М. Коцюбинського цілком відповідає цій біблійній традиції – вона зображена старою жінкою, переповненою палкими словами, до яких прислухалась громада, а зовні звичайною людиною, навіть жалюгідною: «Сльози, що спливали з невидючих очей, заповняли старий чорний рот із двома пеньками жовтих зубів» [4, 256]. Художні деталі з використанням слова «стара» та спільнокореновими з ним пронизують увесь текст М. Коцюбинського, емоційно підсилюючи прадавні, міфологічні витoki історії про Естерку та підкреслюючи архетипність образу Естерки: «старезні мури», «старий шохат Абрум», «старе срібло», «старий мечет» тощо. Впадає в око містичний факт сліпоти Естерки. Однак незрячість у містичній літературі нерідко може бути ознакою духовної видючості, вибраності, даром особливого відчуття істини. Іноді завдяки сліпоті посилюється ймовірність контакту з вищими силами, який не можна пояснити раціонально. М. Коцюбинський наголошує на «зовнішній сліпоті та внутрішній «видючості» Естерки, що дає підстави дослідниці Г. Сохань зіставити образ Естерки з царем Едіпом. Причому «в українського прозаїка ця суттєва ознака служить відправним пунктом художньої дії» [9, 11].

Пророчиця Естерка для громади уособлювала утаємничений голос правди. Як і в «Кассандрі» Лесі Українки, громаді зазвичай не хотілося чути провидицю, вірити їй, а тому зверталися до неї лише за умови відчуття неминучості трагедії, що назриває. Лише коли Естерку повели до шохата, услід протягнулись жінки, чоловіки, а «діти бігли за ними, неначе курява». Навіть сам виклик Естерки був знаком для всіх, що слід готуватися до нещастя, але кожен хотів почути остаточний вирок з її уст. Досить промовистим є зовнішній вигляд Естерки, «скаменілої од горя». Зосередившись на одкровенні, героїня абстрагується від реальності й опиняється у містичній сфері, вона немов розчиняється серед голосинь та запитань людей. У її словах кипить певність у небезпеці, яку вона черпає з невідомості за допомогою загостреної інтуїції. Рішучими мазками вона малює перед натовпом жакливі візії, неодноразово додаючи: «Я бачу!..». Насилля, старждання,

руйнація – все переплітається в картинах Естерки: «Вогонь і смерть!. Я бачу руки, я бачу очі, що благають рятунку... Я чую крик... Валяться стіни... стріляють... пекло...» [4, 250-251].

Повністю відповідає міфологічній традиції спосіб комунікації Естерки. Голос у неї був «розбитий старечий», та часом він «у неї гучав, як в стародавніх пророків» – підкреслює М. Коцюбинський. Психологічний стан героїні є своєрідною ілюстрацією трансформації звичайної людини в момент її проникнення у світ тонкої матерії, звідкіль вона отримує по трансцендентному каналу відіння близького майбутнього, яке поки що лише загрозливо зависало над головами єврейської громади. Водночас образ пророчиці є переконливим прикладом до тези Ю. Кузнецова про те, що в М. Коцюбинського «психологія характерів розкривається не самодостатньо, а у взаємозв'язку людини з реальними історичними обставинами» [5, 107].

Пересилуючи свій біль, Естерка вже не могла зупинитися, намагаючись повідомити своїм співвітчизникам якомога більше видінь, які спалахують в її свідомості. Тягар визволення «слова правди» висмоктує сили й енергію віщунки. І коли Естерка замовкла, то «її, схилену, спустілу, вивели під руки з світлиці» [4, с. 251]. Зауважмо, що пророчиця володіє потужною енергією сугестії. Її плутана промова, пересипана прокльонами, полонила слухачів, що мимоволі бачили себе і своїх близьких в епіцентрі обіцяної катастрофи. М. Коцюбинський переконливо фіксує, як діє ефект навювання: «...люди таїли віддих і складали на дно серця кожне слово старої, як важкий жаль. Може, то не Естерка говорить, а їхня доля, і той червоний туман, що тепер навис над ними, перетвориться завтра у дійсність. Може, ті діти, що тепер тулять теплі обличчя до колін матерок, завтра будуть валяться по вулицях мертві і їх будуть толочити важкі чоботища п'яної юрми...» [4, 251]. Завдяки словам пророчиці євреї усвідомлюють, що смертоносних погромів їм ніяк не уникнути.

Резонансні оповіді про єврейські погроми, що прокотились під час першої російської революції по багатьох містах російської імперії, хвилювали всю свідому українську інтелігенцію. Організації чорносотенців в Україні зазвичай спиралися на проросійське духовенство. Нерідко ганебні криваві побоїща, в яких активну участь брали декласовані елементи, відбувались в православні свята. Причини цих подій цар Микола II у листі до матері пояснював реакцією «масою відданих людей» на «нехороші елементи» після проголошеного Маніфесту: «Народ возмутился наглостью и дерзостью революционеров и социалистов, а так как 9/10 из них жидаы, то вся злость обрушилась на тех – отсюда еврейские погромы» [3, 239]. Чорносотенці, що підтримували царя, якого тогочасна пропаганда робила уособленням Батьківщини та релігії, вірили у свою безкарність і впадали в крайню жорстокість. Знаковим є той факт, що в новелі М. Коцюбинського погрому, за чутками, слід очікувати після молебня за царя, в християнське свято, причому в трагедію переросте власне церковна процесія. Саме тому важливо підкреслити: наприкінці твору рефрен «Він іде!» у вустах пророчиці, набуває форми інвективи, спрямованої в адресу месії Христа, оскільки чорносотенські погроми відбувались під гаслом служіння православію.

Примара загону чорносотенців є наскрізною у творі. М. Коцюбинський майстерно використовує нагнітання червоного кольору, що дає зрозуміти: погром, якого намагаються уникнути євреї, все ж відбувся у їхній свідомості. Кульмінацією цього відчуття стає імпресіоністичний захід сонця в містечку, яке вчасно залишили далекоглядні євреї не без допомоги емоційного передбачення пророчиці: «...коли сонце зійшло, до нього всміхнулись тільки червоні маки з карнизів ринку та ще дороги, зарослі маком, що розтікались, немов криваві ріки, поміж зеленим хлібом од мурів містечка» [4, 251]. Однак сліпу Естерку, яка попередила співвітчизників про загрозу, – «забули взяти з собою» [4, 254]. Фактично візіонерка, відповідно до архетипної ролі пророка, опиняється у вигнанні. Та все ж, за власною волею, вона відважно йде назустріч звироднілому натовпу, що сіє навколо себе смерть.

Загалом віщунське передбачення Естеркою трагедії показує неабияку духовну силу героїні. Уміння передати голос правди нужденному народу та вибрати жертвний шлях перетворює її в символ для осліплених в блуканнях людей – а це дар справжнього пророка, проводиря, що прагне вивести свій заляканий народ з рабства. Як відомо, одна з пророчих місій – бути «будителем» для оспалого народу, який з недовірою відноситься до будь-яких закликів лідера. Естерка, володіючи даром провидіння, попереджує про реальну загрозу, але не вказує подальших перспектив для свого народу, не залишає їм якихось вказівок. «Слово правди» не стало для них концептуальним дороговказом. Готовність до опору чорносотенцям проявляє лише купка молодиків. Деградація єврейської громади проявляється у відмові від пошуку шляху до національного спасіння, натомість діями людей керує страх і бажання врятувати свою родину та нажити майно. Насправді ж неминуча трагедія, яку змальовувала Естерка, мусила б повернути євреїв до необхідності віднайти громадою вихід до обітваної землі.

Образ Естерки був значним здобутком письменника, що дозволило йому продовжити літературне життя в спогадах та художній інтерпретації. Скажімо, С. Підгайний у своїх мемуарах «Недостріляні» згадує, як цей твір виринав у його асоціаціях на Соловках: «Чомусь пригадав

собі сліпу Естерку М. Коцюбинського і хотілося серед цієї святої тюрми крикнути: Святі Зосима і Саватій, куди ж ви завели?» [7, 120].

Загалом М. Коцюбинський у творі «Він іде!» синкретично поєднує міфологічне мислення в його загальнолюдському аспекті, релігійну свідомість та національний міф. Як слушно зазначає Т. Саяпіна, ритуальні утворення, на кшталт «міфологема жертвоприношення, архетип пророка і ритуальність релігійних дійств є засобами найбільш адекватного вияву міфологізму» [8, 11]. Архетип пророка, – що переконливо засвідчує своєю новелою М. Коцюбинський, – перехрещується з ідеєю жертви. Письменник вбачає пророка посередником між трансцендентним і профанним простором. Його сакральні знання недоступні масам, а відтак пророк приречений на страждання самотньої, відчуженої особистості. Для загалу людина-медіатор стає затребуваною лише для вирішення своїх нагальних проблем, вони готові взяти до уваги слова провісника, але суть пророчого вчення здебільшого не здатні осмислити, тому і пророка зазвичай ігнорують, «забувають», не засвоюючи уроки історії.

Отже, М. Коцюбинський новелою «Він іде!» підтверджує тенденцію профанації сакральних цінностей у суспільстві початку ХХ століття. Заслугою автора є новітнє прочитання пророчої місії з урахуванням змін, що відбувались у свідомості української інтелігенції під впливом подій першої російської революції. М. Коцюбинський приєднується до гендерних новацій у літературі та наголошує, що талантом медіатора-пророка часто наділяється жінка завдяки розвинутій інтуїції. Разом з тим у зображенні письменника містична аура пророчого дару витісняється прагматичними запитами загалу. Вивчення кореляції образу пророка та його комунікації зі спільнотою в літературі, що відображає історичні реалії та світоглядну парадигму наступних поколінь, складає перспективу для продовження дослідження.

Список використаних джерел

1. Агеєва В. Поетеса зламу століть. Творчість Лесі Українки в постмодерній інтерпретації : [монографія] / Віра Агеєва. – [2-ге вид]. – К. : Либідь, 2001. – 264, [143–167] с.
2. Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту. – К. : АТ «Книга», 2004. – 1408 с.
3. Дзюба І. Нагнітання мороку: Від чорносотенців початку ХХ століття до українофобів початку століття ХХІ / Іван Дзюба. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 503 с.
4. Коцюбинський М. Твори в семи томах / Михайло Коцюбинський. – К. : Наукова думка, 1974. – Том 2 : Повісті. Оповідання. – 381 с.
5. Кузнецов Ю. Поетика прози Михайла Коцюбинського / Юрій Кузнецов. – К. : Наукова думка, 1989. – 272 с.
6. Лотман Ю. Беседы о русской культуре: быт и традиции русского дворянства (XVII – начало XIX века) / Юрий Лотман. – СПб. : Искусство – СПб., 1994. – 399 с.
7. Підгайний С. Недостріляні (частина перша) / Семен Підгайний. – Новий Ульм : «Україна», 1949. – 130 с.
8. Саяпіна Т. Міфопоетика творчості М. Коцюбинського : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 / Тетяна Саяпіна. – Запоріжжя, 2000. – 19 с.
9. Сохань Г. Особливості асоціативно-образного мислення Михайла Коцюбинського-прозаїка : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 / Галина Сохань. – Львів, 2006. – 23 с.
10. Сюдюков І. Ціна прозріння: Новела Михайла Коцюбинського «Сміх» як художнє пророцтво / Ігор Сюдюков // День. – 2008. – 11 січня. – С. 8.

Summary. The article studies M. Kotsubinsky's story «He goes» in the context of the motif of testamental prophecy, which is typical for the Ukrainian literature of the beginning of the XX-th century. The genesis of the image of Esterka the prophet, it's relation to the Bible sources and the reality of those times, gender peculiarities of prophecy are analyzed. The attention is paid to the code of faith and intercultural communication as leading in the text of the story.

Keywords: archetype, mediator-human, national myth, ritual, impressionism.

Отримано: 11.09.2012 р.